

Pet stoletij v Tomaju

Aleksej Kalc

Znanstvenoraziskovalni center

Slovenske akademije znanosti in umetnosti

© 2025 Aleksej Kalc

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.7-16>

Osnovna izhodišča *nove zgodovine* (angl. *new history*, fr. *nouvelle histoire*), ki je pretrgala dominantno tradicijo historizma in znanstveno zgodovinopisje postavila na povsem nove temelje, so bila razširitev teoretičnega, metodološkega in tematskega obzorja ter razumevanja samega predmeta opazovanja. To je pomenilo – če uporabimo izrazje t. i. analovskih zgodovinarjev, ki so od 20. let 20. stoletja predstavljali najpronikljivejši dejavnik tega paradigmatičnega obrata – razširitev fokusa s politične zgodovine in izbranih družbenih elit na »preostalih 95 odstotkov ljudi«. Nova perspektiva, ki je priznavala zgodovinsko vlogo in dostojanstvo anonimnim množicam, vse do njihovih najobrobnejših segmentov, je odprla pot podeželju in kmečkemu svetu v ospredje raziskovalnega zanimanja. Na vrtu *nove zgodovine* so tako zrasle izjemne študije o agrarni zgodovini in kmečki družbi, ki je do industrializacije in še dlje zajemala večino evropskega prebivalstva. Sprva so bile gospodarskega, socialnega in pravnega značaja, kmalu pa so segle tudi na antropološko in kulturno področje. Osvetlile so socialne, materialne in miselne strukture vsakdanjega življenja ter njihove razvojne dinamike v kontekstu naravnega in kulturnega okolja ter zgodovinskih prelomov.

Za razliko od francoske in drugih historiografij, ki so z »demokratizacijo« znanstvene perspektive »male ljudi« potegnile izpod temne sence »velike zgodovine«, je bilo v slovenskem zgodovinopisju podeželje od samih začetkov prizorišče dogajanja, kmetstvo pa eden glavnih akterjev. Te razlike ni težko razumeti: na Slovenskem so kmetje še med svetovnimi vojnami tvorili več kot polovico prebivalstva, urbanizacija je napredovala počasi, mesta pa so bila, z redkimi izjemami, prej nominalne kot prave urbane entitete. Poleg tega se je slovensko zgodovinopisje oblikovalo na temelju narodnega koncepta in sama narodna kultura se je dolgo vrtela okrog percepcije Slovencev kot kmečkega naroda. Slovensko zgodovinopisje se je zato že od prvih korakov poglobilo v agrarno zgodovino in zgodovino podeželja ter kmečkega družbenega, gospodarskega in kulturnega življenja. Najprepre-

zentativnejši rezultat teh raziskovalnih prizadevanj je enciklopedični knjižni projekt *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, ki v dveh zvezkih (1970; 1980) ponuja poglobljeno sintezo dotedanjih znanj o teh temah na območju slovenskega etničnega prostora.

Po tej plodoviti raziskovalni fazi, ki se enakopravno postavlja ob bok mednarodnim raziskavam, je raziskovalno zanimanje za agrarno zgodovino začelo upadati in zaostajati za trendi, ki so uvajali nova raziskovalna vprašanja ter preizpraševali utečene razlage in metodološke pristope. Zamrla so nekatera raziskovalna polja, kot npr. historična demografija in kvantitativno ter serialno zgodovinopisje, ki so drugod doživela inovativne razvojne faze. Skorajda umanjalo je zgodovinsko preučevanje družine, temeljno študijsko področje za razumevanje gospodarske, socialne in tudi kulturne zgodovine kmetstva ter podeželja. Čeprav so slovenski zgodovinarji in zgodovinarke ustvarili nekaj izjemnih del na teh področjih, se ni oblikovala zadostna kritična masa raziskovalcev, ki bi omogočila sistematičen razvoj tega raziskovalnega polja. Sama gospodarska zgodovina je trpela zaradi kadrovske podhranjenosti in je v določenem obdobju izgubila raziskovalno moč ter zanimanje za predmoderna obdobja.

V zadnjih desetletjih sta agrarna zgodovina in zgodovina podeželja znova pridobili opaznejše mesto v slovenskem zgodovinopisju, tako z gospodarskega in s socialnega kot tudi s kulturnega vidika. Rezultat tega zanimanja, ki ima eno od svojih raziskovalnih sredin na Oddelku za zgodovino Fakultete za humanistične študije v Kopru, je tudi pričujoči zbornik o Tomaju. Zbornik prinaša predstavitev raziskav, ki so nastale v okviru raziskovalnega projekta Slovenska zgodovina v malem: kontinuitete in spremembe v vaški skupnosti v dolgoročni perspektivi (Tomaj, 16.–20. stoletje). Projekt, ki je nastal v partnerstvu z Inštitutom za novejšo zgodovino iz Ljubljane in Inštitutom za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, je že tretji na temo agrarne zgodovine in kmetstva, ki so ga člani Oddelka za zgodovino UP FHŠ izvajali v zadnjem desetletju v sodelovanju z drugimi raziskovalnimi institucijami. Predhodna projekta sta bila posvečena neagrarnim oblikam in virom gospodarskega udejstvovanja kmečkega prebivalstva. Te dejavnosti, ki jih klasična slovenska agrarna zgodovina obravnava kot »dopolnilne«, sta obdelala s pomočjo paradigme »integrirane kmečke ekonomije«, ki omogoča kompleksnejše vrednotenje posameznih gospodarskih virov in razumevanje kmečkih gospodarskih strategij. Temeljne primerjalne raziskave so bile posvečene tudi specifičnim vprašanjem agrarne ekonomije, kot so razširjenost in vloga koruze, ustroj kmečke posesti in tipologija kmečke družine. S projektom o Tomaju se je razisko-

valno zanimanje osredotočilo na Kras, in sicer skozi študijo primera ene vasi.

Namen takšnega pristopa je bil opazovati določeno vaško skupnost in njen življenjski prostor skozi dolg časovni razpon štirih stoletij in ugotovljati kontinuitete ter prelome v njenih družbeno-gospodarskih strukturah ter vedenjskih dinamikah. Z obsežnim časovnim razponom – od predindustrijske dobe do desetletij po drugi svetovni vojni – smo želeli preverjati razvojne procese, njihove različne trajnosti in tranzicije, ki ob preučevanju posameznih obdobj pogosto ostanejo v ozadju ali pa se kažejo v drugačni luči. Naš cilj je bil analizirati notranje vaške procese in dinamike, ki izhajajo iz krajevnih dejavnikov in družbenih razmerij, ter ugotoviti, kako in v kolikšni meri so se vanje zrcalili širši družbeni, gospodarski, kulturni in politični trendi ter velika zgodovinska dogajanja. Na mikroprimeru smo želeli preverjati ustaljene makrointerpretacije zgodovine slovenskega podeželja, razširiti analitični okvir z novimi vprašanji ter ponuditi sveže razlage in hipoteze. Predvsem pa smo želeli prikazati kompleksnost in dinamičnost kmečke družbe ter preseči predstave o preprostem, enoličnem in nepremičnem kmečkem svetu, stoletja ujetem med družbeno podrejenostjo in komaj vzdržnim bojem za preživetje.

Tomajce smo skušali razumeti kot subjekte, ne kot pasivne in prilagodljive statiste na prizorišču male in velike zgodovine. Zanimali so nas njihovi odzivi na modernizacijske in druge pojave, njihovi načrti in izbire, s katerimi so v dobrem in slabem krojili individualne ter kolektivne življenjske usode. Da bi to kompleksnost zajeli, smo uporabili več konceptualnih in metodoloških orodij ter kombinacijo kvantitativnih in kvalitativnih analiz. Oprli smo se na širok nabor primarnih in sekundarnih virov – od posvetnih in cerkvenih arhivov, statistik, časopisov in literature do pisnih ego-dokumentov in na novo zbranih ustnih pričevanj. Zaradi časovnega in vsebinskega obsega ter glede na razpoložljivost dokumentacije smo obravnavo osredotočili na tri tematska polja: ekonomijo in demografijo, institucije in politiko ter vsakdanje življenje. V teh okvirih smo preučevali endogene in eksogene dejavnike razvoja prebivalstva, strukturo kmečkih gospodarstev in logiko kmečke ekonomije; oblikovanje in delovanje vaških elit, njihove medsebojne odnose in orodja moči ter družine kot elemente družbenega mreženja; kolektivne vrednote, vloge ritualov in izobraževanja; materialno kulturo in spreminjanje življenjskega standarda.

Izbira kraške vasi kot študijskega primera ni bila slučajna. Matični Kras se ponuja za raziskovanje podeželja in kmečkega sveta zaradi svojih naravnih posebnosti, hkrati pa zaradi lege na stičišču celine in Jadranskega

morja ter kot območje srečevanja trgovskih, prometnih in drugih relacij. Tomaj je bil skozi stoletja nadpovprečno kompleksna in razslojena vaška skupnost. Bil je sedež župnije in samostana, cerkvenoupravno središče, sedež župe ter občinsko in upravno središče, kraj z javno šolo in s cerkvenim ženskim vzgojnim zavodom. Od 19. stoletja dalje so iz Tomaja izhajali ali v njem delovali vidni kulturno-politični akterji, ki so pomembno vplivali na krajevno in širše javno življenje – od duhovnikov in učiteljev do poslanca v dunajskem parlamentu (Anton Černe) in enega vodilnih slovenskih literarnih ustvarjalcev (Srečko Kosovel). Skozi stoletja je vas občutila bližino Gorice in Furlanije, še posebej pa sosodstvo Trsta – od njegove predmoderne faze komunskega mesta do pristaniške metropole in, do prve svetovne vojne, največjega slovenskega urbanega središča. Zgodovino Tomaja v 20. stoletju so globoko zaznamovali premiki politične meje in pripadnost različnim državam ter družbenopolitičnim sistemom. Prav zato je skozi tomajski primer mogoče opazovati vse prelomne trenutke in učinke, značilne za celoten zahodni slovenski obmejni prostor, ki pa so se na Krasu kazali s številnimi posebnostmi.

Izbira Tomaja je bila povezana tudi z nadpovprečno bogatimi zgodovinskimi viri v primerjavi z drugimi kraškimi vasmimi. Poleg upravnih arhivov posvetnih oz. civilnih oblasti, ki kljub vrzelim omogočajo razmeroma dober vpogled v obdobje od 16. do 20. stoletja, posebno mesto zavzema tomajski župnijski arhiv. Ob cerkvenih matrikah in drugih standardnih cerkvenoupravnih dokumentih, nepogrešljivih za demografske, socialne in gospodarske raziskave, vsebuje tudi bogato zbirko dnevnikov, zgodovinskih elaboratov in zapisov. Ti so sad zanimanja za zgodovino vasi in sprotne dogajanja, ki jih je neutrudno beležil domači župnik Albin Kjuder. Tudi po njegovi zaslugi je bilo mogoče prodreti v številne plasti družbenega življenja, ki bi sicer ostale nedostopne.

Družbene strukture, razvoj kmetijstva in drugih gospodarskih panog ter raba in upravljanje razpoložljivih gospodarskih virov so bila osnovna vprašanja, ki jih je naslovila raziskava. Razumevanje teh tematskih polj pa je tesno povezano s poznavanjem zgodovinskega razvoja prebivalstva. Ta razvoj je bilo treba vse do 19. stoletja rekonstruirati s pomočjo cerkvene vitalne statistike in redkih posrednih ali neposrednih ljudskih štetij oz. seznamov kmetij ter drugih socialnih in gospodarskih indikatorjev. Iz primerjalne aproksimacije se je pokazala dinamika demografskih trendov v novoveškem Tomaju. V 16. stoletju je prebivalstvo najprej okrevalo po zadnjih turških vpadih in nato močno naraslo, sledila pa je zelo počasna rast v vseevropsko stagnirajočem 17. stoletju. Pravi poskok naravne rasti je nasto-

pil v 30. letih 18. stoletja. Ta trenutek je mogoče razumeti kot prehod od dolge faze zavestno zadržane, bolj kot naravno okrnjene natalitete k fazi sproščenejšje reprodukcije, ki se je z nihajočo hitrostjo nadaljevala vse do 20. stoletja. Visoka nataliteta in upadajoča mortaliteta sta, izvzemši krizne momente, poganjali rast števila prebivalstva vse do srede 19. stoletja, ko je sledilo novo dolgo obdobje stagnacije. Za to stagnacijo je bil odgovoren nov sistemski pojav – množično izseljevanje Tomajcev v Trst in druge smeri. Analiza porok je izpostavila ženitovanjski vzorec in geografsko strukturo tomajskega poročnega trga, ki je bila povezana s strategijo grajenja družinskih in sorodstvenih socialnih zavezništev. Glede izseljevanj pa se je pokazalo, da so bila tako v predmodernem obdobju – ko niso močno vplivala na demografijo – kot v času modernizacije prej rezultat premišljenih izbir kot prisilnih družbenih in preživetvenih avtomatizmov.

Analiza posestnih in družinskih struktur je želela preveriti eno od osnovnih, a še ne dovolj raziskanih vprašanj agrarne zgodovine na Slovenskem: produktivnost kmetij in stopnjo prehranske samooskrbnosti kmečkega gospodarstva. Iz katastrskih in drugih virov se je pokazala organiziranost tomajskih kmetij, ki so temeljile na poljedelstvu, vinogradništvu, živinoreji in neagrarnih pridobitnih dejavnostih, tako v samem kraju kot v povezavi z ekonomijo širšega območja in bližnjega mesta. Pomen in donos posameznih panog sta se skozi čas spreminjala pod vplivom različnih dejavnikov. V času nastanka Franciscejskega katastra je pridelava žita znatno presegala potrebe vaškega prebivalstva, vendar je agrarna proizvodnja zaradi majhnih posesti zagotavljala prehransko samozadostnost samo dobri polovici družin. Dopolnilne dejavnosti so zato predstavljale pomemben strukturni vir dohodka.

Zemlja je skozi vse obravnavano obdobje ostala osnovna dobrina. Dedovanje, kupovanje, prodajanje in razpolaganje z zemljo je bilo zato v središču gospodarskih ter družbenih dinamik. Raziskava je potrdila, da je že v zgodnjem novem veku Kras poznal živahen zemljiški trg in dokaj utečeno prakso delitve kmetij. Nepremičninske transakcije do druge polovice 17. stoletja večinoma niso bile zabeležene s pisno pogodbo; zaradi sporov pa so ostale dokumentirane v nekaterih sodnih spisih. Iz teh virov so postali jasni nenapisani postopki etničnega prava na Krasu, torej potek in javni obredi kupoprodaje, ki so namesto pisnega pravnega akta vpričo vaše skupnosti formalizirali transakcijo z vsemi zaščitnimi določili in jamstvi. Kraški kmetje so se tako izogibali stroškom uradnih pogodb, kupoprodaje zemljišč pa niso bile nujno namenjene odtujevanju oz. pridobivanju lastnine. Pogosto so jih, na podlagi klavzule o ponovni pridobitvi, uporabljali tu-

di kot obliko kreditiranja z zastavitvijo premoženja. Vse to opozarja, kako je kmečki človek odločal, načrtoval in zasledoval svoje interese ter življenjske cilje.

Sodni arhivi devinskega gospodstva, pod katerega je spadal večji del Tomaja, omogočajo vpogled tudi v družbena vedenja znotraj vaške skupnosti v zgodnjem novem veku ter izpostavljajo vlogo fantovščine pri tem. Neporočeni fantje so se, podobno kot drugod na Krasu in v Evropi, skupinsko udeleževali pri uveljavljanju specifičnih mišljenj, vedenj in vrednot v zasebnem ter javnem prostoru v imenu pripadnosti, morale in časti. Z različnimi odstopanji od pravnih norm, kar je vaška skupnost dojemala kot legitimne starodavne običaje, so npr. nadzorovali neporočena dekleta, preganjali in sramotili prešuštvo ter nezakonska spočetja, izganjali in ustrahovali nezakonske matere. Ta, pogostokrat nasilna, dejanja, ki so predstavljala obliko implementacije moralne discipline in so potekala z odobravanjem, včasih pa tudi s sodelovanjem duhovščine, so se pogosto znašla pred sodniki zaradi preokračitve pristojnosti ali pretirane grobosti in razžalitve časti posameznikov ter njihovih družin. Varovanje časti kot primarne vrednote pred poroko in v družinskem življenju se je odražalo tudi pri obredih dvorjenja, v primerih netipičnih poročnih zvez (zaradi starostnih, socialnih in drugih razlik), nebrzdane razposajenosti in drugih okoliščinah, ko so člani s svojimi odstopanji od ustaljenih norm spodkopavali enotnost in solidarnost vaške skupnosti. Te navade in kulturni sistemi so postavljali vedenjske meje ter prekipavajočo energijo mladih rodov usmerjali v ohranjanje družbenega reda.

Naša raziskava se ni mogla izogniti niti obravnavi zadnjega kmečkega punta na Slovenskem, to je tolminskega upora iz leta 1713 – ne samo ker je uporniško vrenje zajelo tudi Kras, ampak ker je bilo devinsko gospodstvo prizorišče odmevnejših dogajanj, ki so bila med vsemi še najmanj raziskana. S pomočjo še nepreučjenih dokumentov je bilo mogoče rekonstruirati podroben potek upora in izpostavili vlogo Tomajcev kot pobudnikov vstaje Kraševcev proti pobiranju denarne desetine, uzurpacijam srenjske zemlje in drugim kršitvam »stare pravde«. Pri tem pride do izraza neslutena borbenost Tomajcev, ki so (tudi z ustrahovanjem) pozivali k uporom kmete iz sosednjih žup in se postavili na čelo obleganja devinskega gradu, kjer so v štirih padli pod streli grajskih branilcev. Upor so zaznamovali neenotni odzivi posameznih žup, od razboritejših do spravljivih in lojalnih ali do gosposke diplomatsko naravnanih. Tomajci so kljub tragičnim žrtvam najdlje ohranjali kljubovalnost, tako da so svoje pritožbe ponesli na višje instance, vztrajali pri mobilizaciji kmetov celega devinskega in tudi rihemberškega

gospodstva, iskali zavezništva in izostajali od plačilnih dolžnosti. Med zadnjimi so predložili tudi prošnjo o odpuščanju in z izrazi ponižnosti ter podrejenosti »gospodarjem«, s katero se je upor zaključil.

Zajem dolgega časovnega razpona je pokazal kontinuitete in diskontinuitete v tomajski družbeni eliti ter zabeležil prilagajanja in vsebinska prestrukturiranja v odnosu do velikih zgodovinskih prelomnic. Taka prelomnica je bil prehod izpod habsburške pod italijansko oblast po prvi svetovni vojni, ki je pomenil tudi zamenjavo liberalnega s fašističnim, slovenskemu prebivalstvu skrajno nenaklonjenim političnim redom. Tradicionalna vaška družbena elita je izvirala oz. se razvijala na kmečko-premoženjski bazi ter iz vrst duhovščine. V dobi modernizacije in politizacije družbe pa se je opredeljevala tudi po kulturi ter svetovnonazorski pripadnosti. Od prve svetovne vojne dalje so se pojavljale nove komponente, npr. protifašistični aktivisti, med drugo vojno aktivisti NOB in nato predstavniki ljudske oblasti. Vsi ti so vzklili kot nove veje tradicionalnih kmečkih elit, medtem ko so nekatere tradicionalne elite, kot npr. duhovniška, ohranile samostojno, sicer antifašistično, a revoluciji nenaklonjeno držo.

Najvidnejši primer tradicionalne vaške elite je bila družina Černe, katere člani so že v 17. stoletju zasedali županski položaj, v 19. stoletju pa sta iz njenih vrst izšla tržaški stolni kanonik in poslanec v dunajskem državnem zboru. Tak družbeni vzpon je za družino pomenil, kljub ekonomski trdnosti, tudi padec konsenza na krajevni ravni in prepustitev mesta drugim družinam in veljakom, ki so prodrli v ospredje v spremenjenih družbenopolitičnih in kulturnih razmerah. S prehodom pod Italijo in z likvidacijo vaških organizacij je ta predvojna elita, razdeljena med katoliško in liberalno strujo, izgubila svojo vlogo in ugledne funkcije, njene režimu naklonjene člane pa so izločili sami Tomajci. Kontinuiteto svoje elite je v tem obdobju dalje lahko vzdrževala samo cerkev, v osebi trdoživega župnika Kjudra, a ne brez težav, tako v odnosu do oblasti kot do vaščanov ter novih skupin, ki so se porodile iz upornosti do režima in raznarodovanja.

Tudi med drugo vojno je župnik ohranil neodvisen položaj in samostojno držo; ni bil naklonjen osvobodilnemu gibanju, mu pa tudi ni dejavno nasprotoval. Zoperstavljal se je Nemcem, prostodušno kritiziral partizane in odklanjal domobrance. Po končani vojni je na svoj račun za kratek čas prišla elita, ki se je oblikovala v okviru ljudske oblasti, vendar se je morala še naprej meriti z uglednim in vplivnim župnikom. Kjuder, ki kot polovica vaščanov in reakcionarna protipartizanska skupina mladih ni podpiral priključitve Primorske k Jugoslaviji, je ohranil svoj ugled pri večini vaščanov tudi pod jugoslovansko oblastjo. Njegov vpliv v novem redu ni mogel biti

več tako povezovalen, izgradnja socializma pa je kljub novim institucionalnim in političnim okvirom potekala brez formacije nove, izrazito vplivne vaške elite.

Tomajska družbena elita, ki se je uveljavila v desetletjih pred prvo svetovno vojno, je bila izraz procesa gospodarskega, družbenega in kulturnega napredka ter množičnega udejstvovanja v vaških organizacijah in političnem življenju. Pomemben strukturni dejavnik tega procesa je bila obvezna šola, ki je preko mladine vnašala sodobno znanje v tradicionalno podeželsko družbo. Učitelji so postali, ob duhovnikih, vaške avtoritete: izobraževali so otroke in starše, uveljavljali norme vedenja in usmerjali ritem življenja. V Tomaju je v takšni vlogi izstopal Anton Kosovel, ki je vzgojil generacije Tomajcev in s svojim ugledom v vasi ter pri vaških elitah pustil tudi svetovnonazorski pečat. Razpad avstro-ogrske monarhije in priključitev h Kraljevini Italiji sta pomenila radikalen obrat v šolstvu: zamenjali so učne vsebine, šolski ustroj, učiteljski kader in učni jezik. Italijanska šola je imela raznarodovalni značaj, njeni najbolj zagnani učitelji, tudi Slovenci, pa so bili v vasi osovraženi. Hkrati pa je šola znala k družinam pristopiti, jih nagovarjati s socialno pomočjo, šolsko prehrano in skrbjo za zdravje ter mladino pridobivati z retoriko, modernimi mediji in mladinskimi organizacijami. Župnik Kjuder se je moral ob tem boriti proti Tomajcem oz. njihovi prilagodljivosti režimu in se truditi, da so otroke pošiljali v župnišče k slovenskemu verouku. Vidno vlogo v boju proti potujčevanju so odigrale tudi šolske sestre, ki so v tomajskem dekliškem zavodu vzgajale svoje varovanke po fašistični zakonodaji, a na skrivaj izvajale pouk v slovenskem jeziku in narodnem duhu. Leta 1943 so obnovile tomajsko slovensko šolo in jo pozneje vodile tudi za časa angloameriške oblasti ter, s kompromisnim spajanjem krščanskih ter partizanskih vrednot, pod jugoslovansko upravo, vse do razmejitve, ko so sestre Tomaj zapustile. Kontinuiteta Tomaja kot šolskega središča je bila prekinjena konec 50. let, ko je s prestrukturiranjem obmejnega kraškega šolskega prostora tomajska šola postala podružnična. Vsebine so se leta 1949 spet prilagodile duhu novih, narodnoosvobodilnih in revolucionarnih vrednot. Tudi v tem obdobju so se v šolskih klopeh, kot v prejšnjih časih, odražale socialne razmere prebivalstva, eksistencialne potrebe in moralni odkloni, ki so šolski instituciji ob izobraževanju nalagali tudi skrb za materialno podporo, zdravje in prevzgojo učencev. Mnoge dejavnosti, kot sta pogozdovanje in skrb za okolje, so bile prisotne tako v avstrijski, italijanski kot jugoslovanski šoli, kar omogoča, da kljub sistemskim in ideološkim razlikam govorimo o dolgoročnih konstantah ter enakih smotrih šole kot državotvorne institucije.

Življenjski standard je pojem, ki se ga uporablja pri vrednotenju kakovosti življenja s pomočjo kazalnikov materialnih in nematerialnih dobrin. Naša raziskava je tudi ta vidik skušala opazovati skozi dolg časovni razpon, da bi ugotovila značilnosti ter spremembe v materialni kulturi, življenjskih razmerah ter potrošnih navadah prebivalcev kraške vasi. Zapuščinska inventarja dveh gmotno primerljivih premožnih kmetov omogočata vpogled v to dimenzijo na začetku 17. in na koncu 18. stoletja. Podrobni opisi in cenitve imetja – od nepremičnin in živine, orodja in hišne opreme do denarnih sredstev in obleke – ponujajo predstavo o gospodarskih oz. pridobitnih dejavnostih ter o tem, kaj si je družina lahko privoščila za materialno in duhovno udobje. Primerjalna analiza pokaže, koliko so se v skoraj dveh stoletjih spremenili produkcijska sredstva, bivanjska kultura, količina, kakovost in raznolikost predmetov, kar odraža napredovanje ponudbe in sledenje sodobnim vzorcem potrošnje in bivanjskega udobja. Raziskava življenjskega standarda po drugi svetovni vojni pa je pokazala, da vaška kmečka in delavska ekonomija v času petletnih planov ter začetka samoupravljanja nista dopuščali bistvenega dviga življenjske ravni. Razmere so bile za mnoge negotove tudi zaradi nizke izobrazbe, nove meje in pretrganih stikov s Trstom. Občutne spremembe so se pojavile šele s sprostitvijo obmejnega prometa in trgovine, z nakupom kmetijske mehanizacije in modernizacijo kmetijstva, s pridobitvijo italijanskih pokojnin ter drugih dodatnih virov dohodka. Tomajska skupnost je tudi v dobi socializma, kakor v vseh obravnavanih stoletjih poprej, vsekakor ostala družbeno razslojena. Družine z večjim imetjem so v glavnem ohranjale boljši socialni položaj, politični predstavniki pa so imeli določene gospodarske prednosti. Splošen dvig življenjske ravni in družbene razlike so se od 70. let dalje odražali v gradbeni obnovi domov, nakupu vozil in strojev, obleki in stopnji potrošnje.

Namen raziskave je bil tudi pokazati, kako so se v zgodovino vasi zapisali posamezniki v raznih obdobjih ter kako se vaška zgodovina odraža v njihovem življenju in delovanju. V razpravah nastopajo številne osebe – od družbeno izstopajočih protagonistov do »navadnih« udeležencev vsakdanjega življenja, ki skupaj opredeljujejo razpon zgodovinskega dogajanja v tomajski vaški stvarnosti. Posebno pozornost smo namenili dvema izjemnima likoma. Prvi je pesnik Krasa Srečko Kosovel, sin zaslužnega vaškega učitelja Antona Kosovela, ki je majhno vas, kot je Tomaj, dojemal kot sestavni del kozmosa ter njene kulturne, filozofske in politične dimenzije umestil v svojo svetovnocivilizacijsko vizijo. Druga osebnost je župnik Albin Kjuder, nerazdružljivo povezan s tomajskim dogajanjem v 20. stoletju

– od trenutka, ko je leta 1924 prevzel tomajsko župnijo in dekanat, pa vse do leta 1967, ko so ga položili k večnemu počitku na tomajskem pokopališču. Avtorji knjige so Kjudra opredelili kot zadnjega pripadnika tradicionalne vaške elite. Njegovo župnikovanje in širše cerkvenoupravno delovanje je obsegalo ključne prelome »velike« zgodovine, obenem pa je bil tudi kronist, ki je s svojim opusom zapustil dragocen zgodovinski dokument o svojem času in svojih ljudeh. Skozi njegove domoznanske in spominske zapise, dušnopastirsko, cerkvenoupravno ter kulturno delo pa tudi skozi njegov odnos do uradne cerkve, države, oblasti in politično-ideoloških tokov je mogoče razbrati vso kompleksnost kraškega vaškega mikrokozmosa.

Kot smo že omenili, smo se pri raziskavi o Tomaju trudili preseči zgolj pripovedni ali shematični prikaz vaške zgodovine. Na eni strani smo želeli izpostaviti dolgoročne strukture, na drugi pa pokazati na dinamične procese in prelome zgodovinskega dogajanja. Zato smo uporabili dvojni pristop: panoramski pogled na splošne poteze »s ptičje perspektive« in »mikroskopiranje« izbranih vidikov ter vedenj raznih kolektivnih in individualnih subjektov z njihovimi imeni in priimki. Nekateri prispevki zajamejo daljša obdobja in zaradi analitičnega pristopa terjajo – zlasti pri demografski in gospodarski zgodovini – nekoliko več bralnega napora. Drugi pa so kljub problemski usmerjenosti zasnovani bolj diskurzivno in tekoče. Vsi prispevki prinašajo obilico podatkov in informacij, ki bi jih bilo marsikje mogoče strniti ali izpustiti. Vendar smo se odločili za obširnejše navajanje, saj je raziskava zajela zelo širok obseg virov ter ustvarila bogate podatkovne zbirke, ki jih je vredno vsaj deloma predstaviti.

Z uporabo sodobnih metodoloških pristopov različnih vej zgodovinopisja smo poskusili podati osveženo in hkrati osvežujočo podobo slovenske vaške skupnosti ter njene družbene in kulturne dinamičnosti skozi pet stoletij. Upamo, da naše delo prispeva k poznavanju zgodovine Krasa in slovenskega podeželja nasploh ter da bo uporabno in koristno tako strokovni publiki kot tudi v izobraževalne namene. Knjigo posvečamo vsem Tomajkam in Tomajcem – včerajšnjim in današnjim – s hvaležnostjo do vseh, ki so nas prijazno sprejeli, sodelovali kot pričevalci in informatorji ali nas kako drugače podprli.

Posebej se zahvaljujemo pokojnemu župniku v Tomaju Gabrijelu Vidrihu, ki nam je velikodušno omogočil nemoten dostop do arhivskega gradiva v prostorih tomajske župnije.